

Олександр САКАЛО
(Полтава, Україна)

Джерела історичної демографії: сповідний розпис

В останні роки все більшу увагу з боку українських науковців привертають дослідження у галузях соціальної історії, історичної демографії та історичної антропології. До цієї ж сфери наукових пошуків належить й проблема вивчення еволюції структури сім'ї (форм сімейної організації) та шлюбно-сімейних відносин. Зазначимо, що основними показниками сімейного ладу є чисельний та структурно-поколінний склад сім'ї. Він характеризується такими показниками як: населеність, число шлюбних пар, кількість поколінь і дітей, ступінь та характер родинних зв'язків в середині домогосподарства. Саме ці параметри визначають вимоги до формування джерельної бази досліджень історико-демографічних процесів на мікрорівні.

Кожен документ, що використовується в ході вивчення даної проблеми повинен, у першу чергу, містити детальний опис складу сімей. Додамо, що основу джерельної бази подібних досліджень, насамперед, складають дані статистичних джерел. До них відносяться не лише зразки світського діловодства (цивільного походження): описи, ревізії тощо, а й церковного: приходські книги, метричні книги, сповідні розписи.

Залучення джерел такого роду надає можливість отримати досить детальні дані, що стосуються структури та складу як однієї конкретної родини (домогосподарства), так й усіх домових спільнот, розташованих в межах того чи іншого населеного пункту. Проаналізувавши подібну інформацію, наприклад, по кількох селах (містах), ми отримуємо змогу дослідити різні історико-демографічні процеси (характеристики, показники) на більш загальному рівні – в межах певної місцевості або регіону. Зауважимо, що документи світського діловодства є набагато частіше використовуються дослідниками, ніж документи церковного

походження (така ситуація більш характерна для вітчизняної історіографії, на відміну від цього, західноєвропейські історики та демографи вже досить давно широко використовують документи церковного діловодства, зокрема, матеріали церковно-приходських книг).

Головна мета нашої роботи полягає у визначенні особливостей сповідного розпису як джерела історичної демографії та розкритті інформативного потенціалу подібних документів для дослідження форм сімейної організації.

Одразу зазначимо, що сповідний розпис по суті був обліковим документом церковного діловодства, який фіксував відвідання сповіді прихожанами або факти уникнення ними цієї процедури.

За даними Б. Міронова, сповідний облік на території Росії вперше був запроваджений у 1690 р. новгородським митрополитом Корнилієм, який з власної ініціативи почав вимагати від приходських священиків подібної звітності [6]. Українська дослідниця Л. Гісцова датує введення сповідних книг вважає 1697 рік [3]. Водночас, більшість істориків дотримуються тієї точки зору, що головною метою цього обліку (принаймні на початковому етапі) було виявлення серед населення старообрядців, які не ходили сповідуватися до ніконіанських церков. На думку О. Романової, у XVIII ст. в умовах розколу російської православної церкви таїнство сповіді набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям населення [8, с. 122]. На всій території Московської держави сповідний облік був введений указами 1716 та 1718 рр. Тепер уже цей захід переслідував не тільки політичну, а й фіскальну мету, оскільки ті парафіяни, які пропускали сповідь, сплачували штраф (штрафи були скасовані лише у 1800 р.). На територію Гетьманщини ця практика поширилася з 20-х років XVIII ст. Згідно з указом Синоду, від 7 березня 1722 р., усі парафіяни (особи, що досягли семирічного віку і старші) мали сповідуватися й причащатися у свого священика. Впродовж 1737–1742 рр. сповідні розписи набули сталої та уніфікованої форми (визначена указом 1737 р.), котра із незначними змінами проіснувала до 1917 р. [6]. Священики мали складати поіменні сповідні розписи (відомості, книги) єдиного зразка. Часом їхнього складання був Великий піст. Тим, хто не встиг сповідатися у цей період, дозволялося зробити це у будь-який інший термін. Як правило, це були Петрівський, Успенський і Різдвяний пости [7, с. 37]. Також, була налагоджена чітка система збору цих документів. Сповідні розписи церков спочатку надходили до духовних правлінь. Там вони зводилися в єдину відомість у формі таблиці й надсилалися

до духовної консисторії, де робились зведені екстракти по повітах, а звіди на початку наступного року до Синоду надсилався загальний звіт по єпархії про відсутніх на сповіді за рік [8, с. 125].

Розглянемо структуру типового сповідного розпису, так би мовити, найнижчого рівня – документа, котрий складався священиком (або дияконом) кожної парафії. У нашому випадку в якості прикладу використаємо сповідний розпис села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку за 1770 р. Цей документ зберігається у фонді Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області [4, арк. 1–13].

Отже, кожен сповідний розпис мав три обов'язкові складові частини: преамбулу, безпосередньо сам розпис та підсумкову таблицю. Завершувався документ підтвердженням достовірності поданих даних, скріплених підписом священика, який його склав. У преамбулі подавалася інформація про церкву, за якою була закріплена парафія, називався священик, який її очолював і, відповідно, проводив розпис, а також вказувався рік перепису. У нашому документі існує такий запис:

“Роспись епархии Киевской протопопии Пирятинской уезда Пирятинского села Митченки церкви Святого пророка Ильи священника Михаила Васильева...” [4, арк. 1].

Основна частина джерела являла собою велику таблицю, що відображала розпис окремих господарських одиниць (дворів). Вона мала вигляд таблиці, яка поділялася на кілька колонок.

У першій колонці таблиці фіксувався порядковий номер домогосподарства. У другій – йшла нумерація у порядку зростання всіх мешканців села чоловічої статі. Третя колонка була аналогічна другій з тією різницею, що відображала жіночу частину населення. Четверта й найбільша графа містила перелік усіх мешканців села. Слід наголосити, що подвірний розпис домогосподарств проводився у суворо встановленому порядку, в залежності від того, до якого стану належав його власник. Таким чином, спочатку розписувалися двори духовних осіб (священиків, дияконів, пономарів), потім – військових (козаків), а в кінці – посполитих (селян). Відповідно, й назва цієї колонки була різною: “Духовные и их домашние”, “Военные и их домашние”, “Посполитые и их домашние”. Розпис кожного домогосподарства мав свою структуру. Першим обов'язково записувався господар двору (його ім'я, по батькові, прізвище). Для одружених відзначалося ім'я, по батькові дружини. Далі повідомлялися імена дітей, причому, згідно

тогочасної традиції, спочатку за принципом старшинства подавалися імена хлопчиків, й лише потім – імена дівчаток. Після неодружених дітей записувалися одружені діти господаря, якщо вони проживали у даному домогосподарстві, також подавалися (аналогічно поданій вище формулі) імена їхніх дітей (онуків господаря). Насамкінець, за тим же самим принципом розписувалися сім'ї інших родичів господаря (це могли бути родини братів, сестер, племінників, зятів, невісток господаря тощо), а якщо у домогосподарстві проживали “дворові люди” – вони також переписувалися. Наступні дві колонки фіксували вік кожного мешканця домогосподарства (перша – чоловіків, друга – жінок). В останній графі окремо позначалися ті особи, які пройшли сповідь і причастя, ті, що сповідалися але не причастилися, й ті, що не сповідалися (діти молодші семи років). Останню частину розпису складала таблиця, у якій фіксувалися показники загального числа осіб, які були на сповіді та причасті й осіб, які уникли цієї процедури. Завершувався розпис прикінцевим записом та підписом священика. Запис цей був таким:

“Сверх выше писанного в том моём Митченском приходе прописных и утаенных ничьих дворов не имеется и в означенных дворах кроме вышеявленных чинов никого тутошних жителей и пришлых никакого чина и возраста людей под укрывательством не обретається, и противящихся святой церкви раскольников нет и которые в сей же росписи показаны исповедавшимися и причастившимися те все подлинно исповедались и святым тайнам сообщились. Исповедавших токмо а не причастившихся також неисповедавшихся и непричастившихся в сем приходе не имеется...” [4, арк. 12].

На думку російського історика Б. Миронова, одним з головних достоїнств сповідних розписів є реєстрація у них одних й тих самих груп (категорій) населення. Що, в свою чергу, дає можливість співставити дані церковного обліку для великого проміжку часу [6]. Говорячи про джерельну базу історико-демографічних досліджень, український науковець Ю. Волошин зазначає, що документи світського діловодства необхідно використовувати із рядом застережень “відносно достовірності відображених у них даних про чисельність та статеві-віковий поділ населення” [1, с.43–44]. Ці джерела не можуть абсолютно точно відображати реальний стан речей через те, що мета їх створення – фіксування платників податків, якими переважно були чоловіки. Таким чином, частина жінок та дітей могла залишитися поза переписом, або

ревізією. Крім того, ставлення чиновників до своєї роботи не завжди було на належному рівні, а тому іноді, свідомо чи несвідомо, ними допускалися помилки, які суттєво викривляли справжній стан речей. На відміну від зазначеної вище групи джерел, документи церковного походження, на нашу думку, дають більш повну інформацію про чисельність населення, його статевो-віковий поділ та сімейно-родинні зв'язки. Проте, цілком зрозуміло, що й подібні документи мали певні недоліки, що їх досить детально охарактеризувала у своїй роботі вітчизняний історик О. Романова [8]. Втім, на наш погляд, вади, зокрема, сповідних розписів не є суттєвими з точки зору їхнього можливого використання в якості джерел історико-демографічних розробок. Хоча, безумовно, розглядаючи проблеми такого роду необхідно прагнути до комплексного вивчення джерел як церковного, так і світського походження.

Отже, продемонструємо інформаційний потенціал сповідних розписів, здійснивши аналіз обраного в якості прикладу документа. Насамперед, ми можемо визначити загальну кількість мешканців даного села – 819 осіб. Статевий поділ був таким: 414 чоловіків та 405 жінок [4, арк.12]. Тут буде доцільним вирахувати коефіцієнт статевого співвідношення, який з'ясовують, поділивши число чоловіків на число жінок та помноживши отриманий результат на 100. В історичній демографії вважається, що вихід даного показника за межі 100,0 – 110,0 свідчить про можливу недореєстрацію населення однієї статі (зазвичай, жінок) [2, с.68]. У нашому випадку він дорівнював 102,2. Оскільки сповідуватися починали з 7-річного віку, то молодші діти включалися до категорії “малолітні” й записувалися окремо. Джерело засвідчує, що у митченських сім'ях нараховувалося 152 малолітні дитини (83 хлопчики та 69 дівчат).

Важливою ознакою, котра характеризувала подальші перспективи розвитку будь-якого села було співвідношення працівників (осіб працездатного віку) та їдців (осіб непрацездатного віку). Зазначимо, що згідно тогочасних критеріїв до числа перших відносили осіб віком від 15 до 60 років. Відповідно, до другої групи належали діти молодші 15 років та особи старші 60 років (люди похилого віку) [2, с. 69]. У нашому випадку до категорії працівників відносилися 438 осіб (53,5% від загального числа жителів села). Дітей нараховувалося 362 особи (44,2%), людей похилого віку – 19 (2,3%). Таким чином, співвідношення працівників та їдців – 1,15 було на користь перших. На нашу думку, враховуючи значну кількість дітей, Митченки мали гарні перспективи подальшого розвитку.

Усе населення села було репрезентоване трьома станами. Так, до категорії духовних осіб належали 12 людей, військових (козаків) – 327, посполитих (селян) – 480.

Загальне число домогосподарств Митченок становило 79 дворів (терміни “домогосподарство”, “двір”, “сім’я” використовуються нами як синоніми). Отже, середня населеність однієї домової спільноти складала 10,4 особи. Єдиною родиною представників духовенства була сім’я 68-річного священика Михайла Васильєва, яка нараховувала 12 осіб [4, арк.1]. Козакам належало 25 домогосподарств, а їхня середня населеність дорівнювала 13,1 особи. Селянських дворів було зафіксовано 53. Показник їхньої середньої населеності становив 9,1 особи. Найбільш населеним було домогосподарство 44-річного козака Федора Білого – воно складалося з 36 осіб. Найменшими були родини селян Василя Кобиленка (28 років) та вдови Ірини (51 року) – вони мали лише по 2 особи [4, арк. 4, 6 зв.].

Ще однією важливою складовою досліджень подібних до нашого є аналіз поколінного складу домогосподарств. Так, єдина родина духовенства складалася з представників трьох поколінь. Сім’ї козаків розподілилися так: однопоколінні – 1 (4,0%), двопоколінні – 13 (52,0%), трипоколінні – 11 (44,0%). Серед селянських домогосподарств перевага була на боці двопоколінних, яких нараховувалося 30 (56,6%). Друге місце займали трипоколінні родини, котрих було 21 (39,6%). Одна сім’я (1,9%) належала до однопоколінних. Стільки ж було зафіксовано чотирипоколінних сімей. Загальний розподіл домогосподарств по селу був наступним: однопоколінні – 2 (2,5%), двопоколінні – 43 (54,4%), трипоколінні – 33 (41,8%) й, нарешті, чотирипоколінні – 1 (1,3%).

Насамкінець, використовуючи дані сповідного розпису, можна визначити типологію домогосподарств. В основу нашого поділу була покладена найбільш поширена в історичній демографії класифікація сімейних домогосподарств П. Ласлетта [5, с. 136–139]. Відповідно до неї всі домогосподарства, в залежності від їхньої структури, поділялися на три основні групи: нуклеарні, розширені та мультифокальні. Сім’ї, що належали до першого типу ще називалися простими, до другого і третього – складними. У нашому випадку родина священика була мультифокальною. Більшість сімей козаків – 20 (80,0%), так само, належали до групи мультифокальних домогосподарств. Ще 4 (16,0%) були нуклеарними, 1 (4,0%) – розширеною. Отже, складних домових спільнот загалом нараховувалося 21 (84,0%). Родини селян розподілилися таким чином: нуклеарні – 18 (34,0%), розширені – 4 (7,5%) та

мультифокальні – 31 (58,5%). Бачимо, що загалом по селу більшість була за мультифокальними домогосподарствами – їх нараховувалося 52 (65,8%). Далі йшли нуклеарні родини, котрих було 22 (27,8%). Найменше було зафіксовано розширених сімей – 5 (6,4%). Отже, частка складних домогосподарств становила 72,2%, засвідчивши тим самим їхню суттєву перевагу над простими.

Окремо зауважимо, що сповідний розпис також дає можливість вивчити розмаїття власних імен місцевих жителів (кількість вживаних чоловічих та жіночих імен, частота їхнього вживання, популярність окремих імен тощо).

Підсумовуючи зазначимо, що аналіз кількох сповідних розписів одного й того ж села за різні роки дозволяє простежити динаміку змін структури сім'ї (кожної окремо та по селу загалом), виокремити певні тенденції, дослідити історії окремих сімей. Співставлення отриманих даних із результатами аналогічних розробок інших науковців (зокрема, іноземних) дає можливість порівняти історію та особливості еволюції української сім'ї з аналогічними процесами, що відбувалися в Європі та світі загалом як у глобальному, так і локальному вимірах. Отже, можемо стверджувати, що інформаційний потенціал сповідних розписів як джерела дослідження історико-демографічних процесів є достатньо великим й таким, що потребує подальшої розробки та вивчення.

Джерела та література

1. *Волошин Ю.В.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005. – 312 с.
2. *Волошин Ю.В.* Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. – 2005. – №1-2. – С. 64–83.
3. *Гісцова Л.З.* Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/giscova_spovidna.htm.
4. Державний архів Полтавської області. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 73.
5. *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979. – С.132–157.
6. *Миронов Б.Н.* Исповедный и метрический учёт в имперской России // <http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php?mn=2&lm=1&lc=art10>.

7. *Петренко І.М.* Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – Полтава, 2009. – 119 с.

8. *Романова О.О.* Сповідальні книги Київської метрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С. 122–148.

Олександр Сакало (Полтава, Україна) Джерела історичної демографії: сповідний розпис

У статті подається джерелознавчий аналіз сповідного розпису села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку за 1770 р. Автор розглядає зміст, особливості та інформативний потенціал сповідного розпису як історико-демографічного джерела для дослідження форм сімейної організації.

Ключові слова: Історична демографія, сповідний розпис, церковний облік, структура сім'ї, домогосподарство

Александр Сакало (Полтава, Украина) Источники исторической демографии: исповедная “ропись”

В статье проводится источниковедческий анализ исповедной “рописи” села Мытченки Пирятинской первой сотни Лубенского полка за 1770 г. Автор рассматривает содержание, особенности, а также информационный потенциал исповедной “рописи” как историко-демографического источника для исследования форм семейной организации.

Ключевые слова: Историческая демография, исповедная “ропись”, церковный учёт, структура семьи, домохозяйство

Oleksandr Sakalo (Poltava, Ukraine) Historical demography's sources: confession register

In the article an analysis of the confession register of Mytchenky village of the first *Pyriatyns'ka sotnia*, Lubens'kyi regiment in 1770 is given. The author examines the contents, peculiarities and information potential of the confession register as a historical and demographic source for research of the forms of family organization.

Key words: Historical demography, confession register, church accounting, family structure, household